

Mitte ainult reformatsioonist

Reformatsioon – tõlked ja tõlgendused. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 16. Raamat ja aeg 5.) Koostaja Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2019. 264 lk.

Luterliku reformatsiooni alguse 500. aastapäev 2017. aastal oli kahtlemata suur juubel, kuigi Eestis võis selle tähistamisel tunda teatavat kohmetust. Ühelt poolt torkas silma luteri kiriku entusiasm aastapäeva pühitsemisel ja soov rõhutada luterluse laiemat rolli eesti kultuuris, teiselt poolt ei olnud lihtne tähistada usu liikumise aastapäeva ühes Euroopa maailkemas ühiskonnas. Üldiselt pole ühelgi konfessioonil eesti rahvuslikus identiteedis sellist defineerivat rolli, nagu näiteks katoliiklusel on poolakate ja iirlaste või õigeusul venelaste jaoks. Kuigi protestantismi kohalolekut tänapäeva eesti kultuuris on raske täpselt hinnata, pole kahtlust, et just luterlus on vorminud siinset kultuuri (vahelduva eduga) mitusada aastat. Nii-sugusel taustal on arusaadav kõige laiemas mõttes vanema kultuurilooa tegelejate aktiivne kaasalöömine juubeliaasta tähistamisel, mille käigus sündis uut kirjavara,¹ korraldati näitusi ja tehti telesaateid. Juubeli tuules avaldatu hulka kuulub ka siin tutvustatav artiklikogumik, mille seeme

pandi idanema 2017. aasta novembris Eesti Rahvusraamatukogu ja Tallinna Linnaarhiivi konverentsil „Reformatsioon – tõlgendused ja tõlked”. Seal esines seitse kogumiku autorit, artiklik on edasi arendatud viis toonast ettekannet.

Milliseid temaatilisi ja metodoloogilisi gruppe moodustavad kogumiku üheksa artiklit? Esimesena joonistub välja isikulooline plokk, uurimused reformatsiooni läbiviijatest või selle vastastest. Eesti ajaloo-teaduses juba mõningate traditsioonidega prosopograafilist lähenemist jätkab Madis Maasing artiklis Liivimaa toomhärredest reformatsiooniajastul. XVI sajandist teada olevate andmete hulk on piisavalt suur, et tekiks kiusatus materjali statistiliseks esitamiseks, näiteks toomhärrede päritolu või haridustaseme kohta. Samal ajal on andmed ilmselgelt lünklikud ja ebauhtlased, mis teeb numbriliste tulemuste hindamise ja tõlgendamise keeruliseks. Kuna autori eesmärk on toomhärrede reformaatorliku meelsuse väljaselgitamine, siis on tal tulnud lõpuks ikkagi võtta ette üksikjuhtumid, mida iseloomustavad mitmekesisus ja muutlikkus. Maasing jõuab järeldusele, et enamik toomhärred ei olnud mitte kirglikud (või degenerereerunud) katoliiklased, nagu neid püüdis kujutada hilisem luterlik propaganda, vaid nad olid enne üleilmset kontsiili äraootaval seisukohal. Selle poolest ei erinenud nad sugugi oma kaasaegsetest ametivendadest mujal Püha Rooma keisririigis.

Isikulooline on ka Jüri Kivimäe artikkel „Melanchthon ja Liivimaa”. Kivimäe üldistab andmeid Wittenbergis õppinud liivimaalaste ja sealt Liivimaale tulnute

¹ Tõhusa ülevaate on andnud Piret Lotman, vt Sirp 2. III 2018. <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/reformatsiooni-saadikud/> (30. III 2020).

kohta. Enamasti jääb lahtiseks, kuivõrd võib üht Wittenbergi tudengit pidada just (teisi välistavalt) Philipp Melanchthoni õpilaseks, eriti veel Martin Lutheri eluajal. Kivimäel on tuua käegakatsutavaid näiteid Melanchthoni mõjust: Oleviste pastori Peter Halli päevaraamatus leiduvad Melanchthoni teoste konspektid ja Niguliste pastori Johannes Hoebingi epitaafi tekst, kus nimetatakse Melanchthonit otsesõnu kadunukese õpetajaks. Kivimäe artikkel tuletab meile tänuväärset moel meelde, et Lutheri kõrval oli ka teisi reformaatoreid, kelle panust Liivimaa õpetatud kaadri vaimse palge kujundamises tuleb tähele panna.

Tiina Kala kasutab isikuloolisi andmeid Tallinna reformatsioonisündmustiku üle juurdlemisel. Kui senises historiograafias on peatähelepanu olnud jutlustajatel, siis Kala seab nende kõrvale ametnikkonna. Ta pakub välja, et Tallinna raekirjutaja Marcus Tirbach, kelle käega on kirja pandud enamik reformatsiooni-aegseid raeotsuseid, ei pruuginud olla ainult sündmuste erapooletu ülesmärkija, vaid ta võis linnaisasid otsustavates küsimustes ka sisuliselt nõustada, sest oli neist haritum. Tallinna intellektuaalse miljöö rekonstrueerimisel osutab Kala veel ühele vähetuntud allikakorpusele, nimelt jutlustaja Zacharias Hase raamatutele, millesse omaniku tehtud märkused on jätnud jälgi tema biograafiast, õpetatud kirjanduse transformeerumisest rahvakeelseks jutluseks, samuti dialoogist vana kirjanduse ja uute ideede vahel. Kui poliitilise ajaloo valguses on tekkinud valdav kujutus Tallinna reformatsioonist kui väljastpoolt alguse saanud järsust muutusest, siis Kala pakub välja sujuvama mudeli, mille järgi toonaste kohalike intellektuaalide usuline pöördumine oli pikaajalisem. Siinkohal tasub rõhutada, et traditsiooniline murrangumudel ja uus sujuvam mudel pigem täiendavad, kui välistavad teineteist.

Isikulugude kõrval on vanade raamatute uurimine tavapäraselt olnud valdkond, millel on reformatsiooni ajaloole palju pakkuda. Kaspar Kolk asub oma artiklis rekonstrueerima Eesti kloostrite raamatukogusid enne ja pärast reformatsiooni. Autori põhiliseks ülesandeks on uurida trükitud raamatute omandamise iseärasusi ja muutusi. Lõviosa andmetest on Tallinna dominiiklaste ja Rakvere frantsisklaste valduses olnud raamatute kohta (vastavalt 42 ja 19 köidet, lisaks Tartu dominiiklastele kuulunud kaks köidet). Säilinud köidetes leiduvate omanikumargete, vanade inventarinimekirjade ja muude kirjalike allikate kõrval kasutab Kolk ka umbkaudsemaid raamatute provenientsi tõendeid, nagu köite füüsiline vorm või koguni trükitud teose sisu. Kolk suudab ilmekalt näidata, kuidas siinsed kloostrid hakkasid soetama klassikute kõrval järjest enam aktuaalset poleemilist kirjandust, mis rõhutab kloostrite pädevust toonastes Liivimaa usuvaidlustes.

Ka Tiiu Reimo artikkel käsitleb raamatuid, nimelt Tallinnas Rootsi võimu ajal ilmunud saksakeelseid lauluraamatuid. Oletuslikult võinuks Balti provintside sakslased kasutada ükskõik kus mujal saksakeelses ruumis avaldatud teoseid. Tegelikuses ringles väga erineva ilme ja ülesehitusega laulikuid, mis tegid koguduse ühislaulu kui mitte võimatuks, siis vähemalt oluliselt raskemaks. Nii tekkiski vajadus kohalike saksakeelsete lauluraamatute järele. Lauluraamatu koostamisest sai samal ajal võimuakt, millega siinset religioosset maastikku korrastati ja kujundati. Reimo analüüsib XVII sajandi teisel poolel Tallinnas trükitud lauluraamatute sisu, iseloomustab vanemate ja uuemate autorite esinemissagedust. Ta tuvastab ka lauluraamatute ühisosa, reformatsiooni algusajast pärinevad 105 nn tuumiklaulu, mida tänapäevalgi luteri kirikus lauldakse. Ühisosa (ja erinevusi) oli ka XVII sajandi

saksa- ja eestikeelsetel lauluraamatutel. Autor rõhutab vajadust laulude sisu edasi uurida, et jõuda jälile erinevuste sügavemale tähendusele.

Kui kirikuruumi kujundus on seni olnud peamiselt kunstiajaloolaste pärusmaa, siis Kristi Viiding ja Maria-Kristiina Lotman lähenevad Eesti kirikutes leiduvate pealiskirjadele filoloogiliselt. Artiklis on kasutatud Eesti luterlikes kirikuis ja muuseumides leiduvate ladinakeelsete ning ladinakeelse osisega pealiskirjade andmebaasi. Seega näitavad tulemused eelkõige ladina keele ja teiste keelte vahetõrki ning vähem rahvakeelte omavahelisi suhteid. Analüüsitud tekstide positsioon kirikuruumis on äärmiselt mitmekesine: kirikukella pealiskirja koguduseliige enamasti lugema ei pääsenudki, erinev oli kindlasti ka seinal rippuvale vappepitafile ja altaril olevale tekstile osaks saanud tähelepanu. Tehtud statistikale jätab oma jälje eri materjalide säilimine: metalli valatud või kivisse raiutud tekstid on sajandid paremini üle elanud kui need, mis puule või krohvile maalitud ja kangale tikitud. Põhiline, mis artiklist välja koorub, on muutuste aeglus, seda nii ladina keele taandumisel kui ka eesti keele kasutusele toomisel kirikuruumi. Need tulemused annavad olulisi vihjeid keele sotsiajalaloo ehk eri keelte staatuse kohta ühiskonnas. Saksa keele dominantset rolli siinses kultuuripildis (lõppude lõpuks oli see ka Lutheri emakeel) näitab nii rootsiaegsete rootsikeelsete pealiskirjade vähesus kui ka eestikeelsete pealiskirjade hiline kasutuselevõtt. Kohati oli kirikutes eestikeelsete pealiskirjade kasutamise probleemide veel isegi XIX sajandi teisel poolel.

XVII sajandi kirikus ladina- ja saksa-keelsete pealiskirjade all istuva, suures osas kirjaoskamatu rahva juurest toob Meelis Friedenthal lugejad samaaegse Tartu ülikooli akadeemilisse keskkonda. Friedenthal analüüsib kvantitatiivselt ja kvalita-

tiivselt Academia Gustavianas ja Academia Gustavo-Carolinas peetud teoloogilisi disputatsioone, et tuvastada eri reformatorlike voolude, luterliku ortodoksia ja pietismi vahetõrki ning mõju kohalikus kultuuripildis. Kuigi Rootsi riik suhtus luterlikku ortodoksiasse esialgu distantseeritult ja oli avatum reformeeritud kiriku õpetusele, on Academia Gustaviana teoloogiaprofessor Andreas Virginiuse (1596–1664) eesistumisel peetud disputatsioonidest näha kaldumist ortodoksia suunas. Kui aga Academia Gustavo-Carolina perioodil kinnistus Rootsis luterlik ortodoksia, tuleb teoloogiadisputatsioonidest välja pietistlike mõjutusi. Võib niisiis lohutada, et ülikoolides on rasketes oludes ikka elanud teatav maailmavaateline mitmekesisus.

Ajalookirjutuses ei tohi unustada metatase – uurimislugu ehk historiograafiat. Seda valdkonda esindab kõigepealt Kaarina Rein, kes tutvustab põhjalikult Andreas Arvidi 23-leheküljelist Lutheri elulugu, mis annab tunnistust Lutheri kultuse seisust Tartus *anno* 1647. Arvid toetub oma oratsioonil peamiselt Melanchthoni 1548. aastal avaldatud Lutheri eluloole, samas on ta sellele lisanud enda huvidest tulenevaid rõhuasetusi Põhjamaade ajaloo, mütoloogia, loodusteaduste ja meditsiini vallast. Kogumiku lõpetab teoloog Ingmar Kure ülevaade katoliiklikest Lutheri käsitlustest. Reformatsiooniajastu kirglike debattide kaasmõjul ei saanud Lutheri isikust teistmoodi kirjutada kui kirglikult, olgu siis poolt või vastu. Ka uusaegses professionaalses ja ilmalikus ajalooteaduses võivad autorite religioossed tõekspidamisega oma osa mängida. Kurg näitab, kuidas konfessionaalselt angažeeritud katoliiklikud käsitlused on XX sajandil aegamisi suutnud võtta suure usu-uuendaja suhtes oikumeenilisema positsiooni.

Milline on kõite temaatiline tervik? Vaadates pealkirja taustal artiklite ainet,

hakkab silma, et kitsamalt reformatsiooni-ajastuga ehk XVI sajandi esimese poolega tegelevad neist ainult neli. Tinglikult saab reformatsioonitemaatika juurde arvestada siiski kaks Lutheri-alast historiograafiat puudutavat lugu. Kolme artikli raskuspunkt on aga selgelt XVII sajandis. Kui käsitleda reformatsiooni kui pikka (lõp-matut?) protsessi, siis võib XVII sajandi kaasahaaramine olla õigustatud, samal ajal võib mõistete liigne venitamine tuua kaasa nende hägustumise. Selleks et hili-semaid protsesse eristada n-ö päris reformatsioonist, on õigupoolest vermitud uurimismõiste *konfessionaliseerumine*. Sellega tähistatakse XVI sajandi teise poole ja XVII sajandi ühiskondlikke protsesse riikides, kus konfessioon on üks oluline (või isegi keskne) organiseerimisprintsiip. Eestis mõjutab selle ajastu tajumist reformatsiooni osana asjaolu, et luterliku kiriku ülesehitamine kohapeal jäi vahele tulnud sõdade tõttu suuresti just Rootsi võimu perioodi. Isegi kui konfessionaliseerumine uurimisparadigmana on tänaseks kõrgpunkti ületanud, võiksime siiski endiselt arvata, et tegu on millegagi, mis järgnes reformatsioonile, mitte reformat-siooni enesega. Niimoodi mõeldes paistab, et kõnesolev kogumik taotleb enamat kui pelgalt reformatsiooni käsitlemine ja haa-

rab kaasa protestantismi ajaloo varajase faasi, konfessionaalse ajastu. Ühelt poolt on seda Eestis soosinud vastava perioodi uurimistraditsioon, teiselt poolt on aga kogumikust näha, kuidas on tehtud pikk samm edasi ajastu sügavama mõistmise suunas. Teatava kahetsusega tuleb nentida, et võrreldes Rootsi aja uurimisega ei ole Eestis viimastel aegadel võimalik ette näidata sama vilgast tegevust XVIII–XIX sajandi protestantismi käsitlemisel.

Käesoleva köitega viienda numbrini jõudnud rahvusraamatukogu toimetiste allsari „Raamat ja aeg” võib end pidada Eesti teadusmaastikul kinnistunud pres-tiitžseks institutsiooniks. Koostaja Piret Lotmani isik on suutnud selle ümber luua ustava võrgustiku varauusaja uurijatest, kellest paljud on sarja väljaannetes üles astunud korduvalt, käesoleva köite autori-test pooled. Seda võrgustikku iseloomus-tab erialane mitmekesisus: autorite seas on ajaloolaste kõrval rohkelt klassikalise filoloogia taustaga uurijaid, vastavalt välja-andva asutuse profiilile on ka raamatulugu kogumikus nähtaval kohal. Varauusaja kultuuriloo uurimisel on olnud palju võita distsipliinidevahelisest dialoogist.

JUHAN KREEM